

ਪੰਜ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਹੁਣ ਬੀਆਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹ

ਇਹ ਗੱਲ 1993 ਦੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਹਿੰਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਜਨਸੱਤਾ' ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ ਜੋਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਐਤਵਾਰੀ ਕਾਲਮ 'ਕਾਗਦ ਕਾਰੇ' ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਿੱਘੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। 17 ਅਕਤੂਬਰ, 1993 ਦੇ 'ਕਾਗਦ ਕਾਰੇ' ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਆਜ ਭੀ ਖਰੇ ਹੋਂ ਤਾਲਾਬ' ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੁਪਮ ਮਿਸ਼ਰ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਲੇਖ 'ਪਰਿਆਵਰਣ ਕਾ ਯਹ ਅਨੁਪਮ ਆਦਮੀ' ਲਿਖਿਆ। ਲੇਖ ਮਨ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਖੂਹੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਵਾਂਗ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਅਨੁਪਮ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ। ਉਸੇ ਹਫ਼ਤੇ ਉੱਤਰ ਸਹਿਤ ਪੁਸਤਕ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਦਾ ਗਿਆ, ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਬਾਣੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਕਲਾਂ ਜਗਾਉਂਦੀ ਗਈ, ਬਲਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੇਠ-ਉੱਤੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਤਾਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ ਹੀ। ਅਜਿਹੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਨੁਪਮ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਬੱਸ! ਜਿਵੇਂ ਬੇ-ਅਰਥੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲਈ ਪਗਡੰਡੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਵਾਪਿਸ ਮਾਲੇਰ-ਕੋਟਲਾ ਆਉਂਦਿਆਂ (ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਮਾਲੇਰ-ਕੋਟਲਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ) ਬਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਫ਼ੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਚਲੇ ਗਏ....

ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਉਂ ਨਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ 'ਜਲ ਮਿਲਿਆ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਮਿਲਿਆ, ਮਨ ਦੀ ਟਲੀ ਬਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਬੀਜੀ ਕਿਉਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਲਦੇ ਦੀਵੇ ਛੱਡਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜਮਾਲਪੁਰਾ ਵਿਖੇ, ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁਰਾਣੇ ਟੋਭੇ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀਆਂ ਲਈ ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਦਿਨ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੌਂ ਤਾਰਨ ਲਈ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛੱਤ 'ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਲਈ ਰੱਖੇ ਠੂਠੇ ਦਾ ਪਾਣੀ

ਬਦਲਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਲ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜੋਤ ਬਲਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਹਿਰੀਆਂ ਆਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਫੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਚਲੇ ਗਏ ਲੇਕਿਨ ਅਚਾਨਕ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇੱਕ ਸਫੇ ਉੱਤੇ ਆਤਮਾ ਠਹਿਰ ਗਈ

ਇਹ ਗੱਲ ਬਚਪਨ ਦੀ ਯਾਨੀ ਤੀਹ-ਬੱਤੀ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਲੇ ਵਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਗਰਮੀ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਪਾਇਲ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚੁਹੱਟੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦਾ ਘਰ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਨਾ ਜੀ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਨਾਨਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੋਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਬੱਚੇ ਬੰਟੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਸ ਪੁੱਤਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਵਾਲੀ ਨੌਕਰੀ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਬੰਟੇ ਖੇਡਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਆਦ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, “ਨੰਦ ਰਾਮਾਂ! ਮੇਰੇ ਘਰ ਸੱਤ ਪੁੱਤ ਜੰਮੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਬਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਆਏ, ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕਿਲਕਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮੌਤ ਦੀ ਚੀਕ ਹੀ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਡੀ ਦੇਹਲੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।” ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਦੀ ਚੁੱਪੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਫੇਰ ਬੋਲੇ, “ਨੰਦ ਰਾਮਾਂ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਤੜਕੇ-ਸਾਝਰੇ, ਬ੍ਰਹਮ ਬੇਲਾ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਰਾਹੇ ਦੀ ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ ਹੇਠ ਬਣੇ ਚਬੂਤਰੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਹੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਾਰ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਅ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇਵੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੌਰਾਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤ੍ਰਿਵੈਣੀਆਂ (ਨਿੰਮ, ਪਿੱਪਲ, ਬਰੋਟੇ) ਲਗਵਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਬਾਓਲੀ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਾਲਾ ਘਾਟ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾਵਾਂਗਾ। ...ਨੰਦ ਰਾਮਾਂ, ਔਹ ਵੇਖ, ਔਹ, ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਾਕੇ ਦੇ ਜੰਮਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ, ਪਰਮਪਿਤਾ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਲਗਾਈ ਸੀ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੇਰੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਉਸ ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕਾਕੇ ਦੀ ਉਮਰ ਬਖ਼ਸ਼ੇ।”

ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਉਹ ਲਿਸ਼ਕ ਯਾਦ ਹੈ। ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਪਮ ਜੀ ਦੀ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ।

ਬਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਧਰਮਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਫ਼ਾਰਾ ਹੈ, ਕੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕੇ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਅਰਦਾਸ, ਕੋਈ ਦੁਆ, ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਬਚੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜੀਵਨ ਹਿੱਤ ਬੀਜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਬੀਜੀਆਂ ਨੇਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਣ। ਸਾਡਾ ਅੱਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੀਜੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਕੀ ਅੱਜ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਾਡੇ ਅਖੌਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ, ਡੇਰਿਆਂ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੀ ਰਿਲੇਅ ਰੇਸ ਖੇਡਦੇ ਸਾਡੇ ਸੰਤ-ਮਹੰਤ, ਮੌਲਵੀ, ਪਾਦਰੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁੱਝ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਛਾਂ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਸਭ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝ ਸਕੇ? ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ।

ਮਨ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲਈ ਪਗਡੰਡੀ ਮਿਲ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਮਨ-ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਭਰਦੇ, ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ... ਦਿਨ ਬੀਤਦੇ ਗਏ ... ਬੀਤਦੇ ਗਏ। ਕਿਤਾਬ ਕਈ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੜਦੇ ਟੋਭੇ ਵੇਖਦਾ, ਰੁਤਬਾ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਜਿਹੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵੇਖਦਾ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮਾਲੇਰ-ਕੋਟਲਾ ਦੀ ਠੰਢੀ ਸੜਕ (ਜਿਹੜੀ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੱਤੀ ਸੜਕ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ) ਦੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ, ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਚਿਮਨੀਆਂ 'ਚੋਂ ਨਿੱਕਲਦੇ ਕਾਲੇ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਕਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਮੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵੇਖਦਾ, ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਰਾਗੇ ਹੋਏ ਦਰੱਖਤ ਵੇਖ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਬੇਢਬਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਵਿਕਾਸ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਖੂੰਜੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸੁੱਟੇਗਾ! ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਲ ਸੋਮਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਸਾਹਿਤ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਕੁੱਝ ਦੋਸਤਾਂ, ਕੁੱਝ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੱਥ ਲਗਦੀ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਖੂਹ ਤਾਂ ਗਏ ਹੀ ਗਏ, ਨੇਕੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸਭ ਨੇ ਹੱਥ ਝਾੜ ਲਏ ਹੋਣ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਵਰਗੇ ਖ਼ਾਲਿਦ ਕਿਫ਼ਾਇਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਾਲੇਰ-ਕੋਟਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵਾਬ ਮਾਲੇਰ-ਕੋਟਲਾ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸੱਤ ਖੂਹ ਪੁਟਵਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿੱਠਾ ਰਹੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਨੇਕ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਦੁਆਵਾਂ ਪੜ੍ਹਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਫੇਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਚੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੂਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਿਦ ਕਿਫ਼ਾਇਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਲੇਰ-ਕੋਟਲਾ ਸਰਹਿੰਦੀ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਸ ਸ਼ਾਹੀ ਤਾਲਾਬ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜੀਬੋ ਗਰੀਬ ਸੰਸਥਾ 'ਇੰਪਰੂਵਮੈਂਟ ਟਰਸਟ'

ਲਗਭਗ 20 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਹਟੀ ਸੀ। ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਬਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ-ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸੂਬਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਨਿਤਨੇਮ ਜੁੜੇ ਸਨ, ਖੂਹ, ਤਾਲਾਬ, ਸਰੋਵਰ, ਬਾਓਲੀਆਂ — ਕਿੰਨੇ ਸੋਹਣੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸਨ। ਉਹ ਰੰਗਤਾਂ ਭਰੇ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਜਲ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਮੱਸਿਆ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮਹਾਤਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲ ਕੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਜੋਤ ਬਲਦੀ ਰਹੇ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ, ਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰ ਹਨੇਰਾ ਰਹੇ। ਕੋਈ ਪਿਆਸਾ, ਕੋਈ ਭੁੱਖਾ ਨਾ ਰਹੇ, ਸਭ ਦਾ ਮੰਗਲ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਸਭ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੱਥੋਂ ਛੁੱਟੇ ਰੰਗਲੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤਾਰ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੋਮੇ ਲਗਭਗ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ, ਚੋਅ, ਵੇਂਈਆਂ, ਛੱਪੜ, ਢਾਬ, ਡਿੱਗੀਆਂ, ਖੂਹ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਜਲ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੇਹੱਦ ਸੰਘਣੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਰਮਣੀਕ ਜੰਗਲ ਸਨ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਤਪੱਸਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਬਾਦਤਗਾਹਾਂ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਉੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਗੂੜ੍ਹ ਉਲਝਣਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਖੇਤਰਫਲ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਲਗਭਗ ਨੌਂ ਸੌ ਮੀਲ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਸੰਘਣੇ ਵਣ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਹੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਚਨੰਦਾ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਂ ਸਪਤਸਿੰਧੂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਇੱਥੇ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਜਿਹੇ ਦਰਿਆ ਵੀ ਵਗਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਨਾਪਾਕ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹਲਾਲ ‘ਪਾਕ’ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਦਰਿਆ ਹੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਸਾਰਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਗਰ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਠੀਕ ਇਸੇ